

نقطه نظر / نقد نظر

افول شبکه آبرسانی شهر سمنان، از یک زیرساخت منظرین شهر تا عنصر فراموش شده در منظر شهری

محمد جمشیدیان*

پژوهشگر دکتری معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۷/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۳۰

چکیده

یکی از چالش‌های همیشگی شهرهای فلات مرکزی ایران دست‌وپنجه‌نرم کردن با مشکل کمبود آب در همه دوران‌ها بوده است. چالشی که منجر به ظهور نبوغ اهالی این پهنه سرزمینی در شیوه‌های بهره‌گیری از آب شده است. در طول تاریخ و به فراخور بستر جغرافیایی و زمین‌شناسی این شیوه‌ها متفاوت و متنوع بوده‌اند. از جمله این شیوه‌ها که در شهر کویری سمنان مورد استفاده قرار گرفته است استخراج آب، هدایت و جمع‌آوری در استخرهای ذخیره آب و سپس تقسیم بین زمین‌های زراعی بوده است. این ساختار آبرسانی بنابر شواهد تاریخی و موجود زیرساخت اصلی شکل‌گیری شهر بوده است و مطالعات نگارنده نشان می‌دهد این زیرساخت به‌عنوان یک زیرساخت منظرین در تمامی دوران‌ها مطرح، زنده و پویا بوده است. ابعاد مختلف عملکردی، هویتی و زیبایی‌شناسانه در حوزه‌های مختلف کالبدی، معنایی، فرهنگی و اجتماعی که در شناخت این ساختار قابل‌شناسایی است آن را به‌عنوان زیرساختی منظرین معرفی می‌کنند که بدون شک نقشی بنیادین در شکل‌دادن به منظر شهر قدیم داشته است. نقشی که با ورود زیرساخت‌های مدرن شهری از جمله شبکه آبرسانی مدرن نه‌تنها اثری در پدید آمدن منظر شهر جدید ندارد بلکه در منظر شهر امروز در حال رنگ‌باختن است. این در حالی است که زنده‌نگاه‌داشتن چنین زیرساختی نه‌تنها می‌تواند پاسخگوی ابعاد زیباشناسانه و کالبدی منظر شهری سمنان باشد، بلکه به‌واسطه لایه‌های متنوع معنایی بارگزاری شده بر آن می‌تواند خلأهای اجتماعی و مردمی را نیز در عرصه برنامه‌ریزی شهری پوشش دهد.

واژگان کلیدی: شبکه آبرسانی، شهر سمنان، زیرساخت منظرین، منظر شهری.

مقدمه و بیان مسئله

را به ارزشی متداوم در تاریخ و زندگی شهر بدل می‌کند که جزئی از منظر اصیل آن شهر است. حال مسئله اینجاست که در شهر سمنان با برخورداری از چنین ارزشی در منظر شهر، زیرساخت آبی شهر در کدام لایه از منظر شهری و تصمیم‌گیری‌های مدیران درباره آن قرار دارد؟

بدنه نقد

«منظر شهری دانش شناخت مفهوم شهر نزد شهروندانی است که در طول تاریخ در آن محیط زیسته‌اند و با کالبدهای طبیعی و مصنوع محیط ارتباطی معنایی تولید کرده‌اند که در تداوم حیات معقول آن‌ها نقش اساسی دارد» (منصوری، ۱۳۸۹). بدین ترتیب منظر شهری دارای اجزا و عناصری با بارهای مختلف معنایی و عملکردی است که در مجموع تصویری عینی-ذهنی از شهر به دست می‌دهند. این اجزا از مقیاس‌های ریز مانند جزئیات یک

سیستم‌های آبرسانی در شهرها، همواره یکی از زیرساخت‌های اصلی و شاید بتوان گفت اصلی‌ترین زیرساخت هر شهر بوده‌اند، چراکه وظیفه رساندن مایه حیات به شهر و شهروندان داشته‌اند. قرارگیری شهرها در بسترهای کم‌آب کویری یا فلات مرکزی ایران، به این زیرساخت‌ها ضریب اهمیت مضاعفی داده، آن‌ها را به‌واسطه حیاتی‌بودن با گذران دوره‌های مختلف سنتی و مدرن در شهر هم‌چنان زنده نگه داشته است. هرچند ممکن است اقتضائاتی، عملکرد یا مقیاس کارکرد آن‌ها را متفاوت کند، اما حضور آن‌ها در هیچ دوره‌ای قابل انکار نبوده است. هم‌چنین اثرگذاری آن‌ها در منظر شهر نیز هم به دلیل حضور عملکردی و هم به دلایل دیگر هویتی و فرهنگی غیرقابل چشم‌پوشی است. این موضوع، شبکه‌های آبرسانی

و تقسیم‌بندی آن لوازم، تجهیزات و تأسیسات مختلفی را طلبیده است که اثرات متفاوتی بر شمال شهر گذاشته است. آنچه بنیان این نقد بر آن استوار است این است که این زیرساخت‌ها با این حد از اثرگذاری بر منظر شهری اکنون چه جایگاهی در منظر شهری دارند؟ این سؤال به‌طور موردی درباره شهر سمنان و شبکه آبرسانی آن مطرح شده است و وضعیت موجود آن را به نقد نشسته است. شهر سمنان به‌عنوان یکی از شهرهای فلات مرکزی ایران و با بهره‌گیری از آب رودخانه گل رودبار دارای یک شبکه آبرسانی ویژه است که بعد از تقسیم آب در پارا (آب‌پخش کن) آن را به سطح شهر منتقل کرده و بعد از گذشت آب از جوی‌های اصلی و فرعی درون شهر با توجه به نیازهای متنوع کشاورزان و زمین‌های کشاورزی به آب در فصول مختلف و در راستای جلوگیری از هدررفت آب در استخرهایی ذخیره شده و طی برنامه‌ای منظم در زمین‌های پایین دست تقسیم شده است. آخرین جزء این شبکه، تأسیسات تقسیم آب بین زمین‌های کشاورزی است که هم‌چنان مورد استفاده کشاورزان است. «نظام آبیاری شهر (سمنان) به‌شیوه استخری و به نوبت از حقاچه‌ها بهره‌برداری کردن، حداقل از قرن چهارم هجری قمری در سمنان متداول بوده است ولی از نیمه دوم قرن هفتم به بعد حساب و کتابی برای پخش آب سمنان ایجاد شده است» (بنی‌اسدی به نقل از جمشیدیان، ۱۳۹۱). اجزای مختلف این شبکه نقش عمده‌ای در شکل‌دادن به ساختار اصلی شهر سمنان داشته‌اند. شبکه معابر شهر عمدتاً به‌خصوص در معابر اصلی منطبق بر جوی‌های آب اصلی شهر بوده‌اند. محل استخرهای ذخیره آب مراکز محلات و به نام هر محله بخشی از هویت آن بوده و محلات شهر با توجه به فواصل و مکان‌یابی آن‌ها فرم یافته‌اند. «انطباق میان ساختار محله‌ای و روابط حاکم بر آن در شهر سمنان با زیرساخت آبی سنتی این شهر نشان می‌دهد که میان ساختار شهری مبتنی بر محلات نیمه‌مستقل در شهر سمنان و زیرساخت آبی سنتی این شهر ارتباط دوسویه برقرار بوده و پیوند چندوجهی میان زیرساخت آبی و ساختارهای شهری شکل گرفته بوده است. این پیوند تنها در ساختار فیزیکی محلات، ابعاد، قلمرو، جهت‌گیری و محل استقرار گذرها و مراکز محلات خلاصه نمی‌شود، بلکه فراتر از آن، این زیرساخت با روابط اجتماعی-فرهنگی محلات شهری سمنان و با جریان‌های متنوع اجتماعی، مذهبی، فرهنگی و زندگی فردی و جمعی ساکنین محلات در شهر سمنان پیوند خورده است» (آل هاشمی، ۱۳۹۹) (تصویر ۱).

وجه دیگری از این شبکه که آن را فراتر از یک عنصر مهم کالبدی یا یک زیرساخت حیاتی مطرح می‌کند ابعادی معنایی است که هر یک از اجزای آن را یک عنصر منظر شهری با ویژگی‌هایی که به اختصار بدان اشاره شد تبدیل می‌کند. شبکه آبی سمنان نه فقط یک استخوان‌بندی شهری که دارای جایگاهی ویژه در اندیشه شهروندان است. مصادیق این جایگاه و ابعاد معنایی را می‌توان

دیواره یا کف‌سازی شهری که یادآور یک خاطره تاریخی است تا مقیاس‌های کلان مانند یک شبکه دسترسی با محورهای خاص اجتماعی یا فرهنگی را شامل می‌شود. اما همه این اجزا یک کل واحد را به‌عنوان منظر شهر شکل می‌دهند که تصویری است چندبُعدی که در خاطره جمعی افراد نقش بسته است. «منظر شهر، کلیتی متشکل از اجزای متعدد کوچک و بزرگ بی‌شماری است که «نظم» از آن‌ها سیستمی یکپارچه ساخته که فرای کالبد بوده و امری ذهنی است که توسط مخاطب درک می‌شود» (مخلص و همکاران، ۱۴۰۱). هرچند نمی‌توان اولییتی برای این مقیاس‌ها در نظر گرفت و گاه یک خیابان یا یک بنای معماری نماینده منظر یک شهر به‌شمار می‌رود اما می‌توان گفت اثرگذاری عناصر منظرین شهر در مقیاس‌های کلان بر سایر اجزای منظر شهر و بر کلیت منظر آن شهر بیش‌تر یا عمیق‌تر است. چرا که آن‌ها با وسعت بیش‌تر و زیرمجموعه‌هایی از عناصر دیگر نقش بیش‌تری در شکل‌گیری منظر شهر ایفا می‌کنند. زیرساخت‌های منظرین، یکی از اجزای منظر شهر در مقیاس کلان هستند که حامل ابعاد مختلف منظر در شهر هستند. ابعاد مختلف عملکردی تا هویتی و حضور زیباشناسانه در شهر است. به‌واسطه عمق اثرگذاری آن‌ها در شهر، تداوم تاریخی آن‌ها نیز در دوران‌های مختلف رشد و گسترش شهر قابل پیش‌بینی و منطقی است، چرا که بعضاً قابل حذف یا از بین رفتن نیستند.

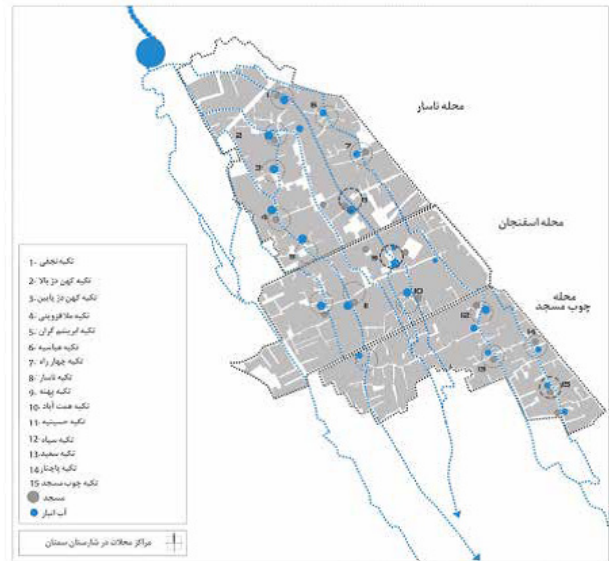
نمونه یکی از این زیرساخت‌ها، شبکه‌های آبی در شهرها هستند که گرچه امروزه و با سیستم لوله‌کشی مدرن، تنها زیرساخت‌هایی مکانیکی و فیزیکی هستند؛ اما در شهرهای قدیم زیرساخت‌هایی منظرین و چندبُعدی بوده‌اند که در شکل‌گیری منظر شهر نقش داشته‌اند. اهمیت‌رساندن آب به‌عنوان اصلی‌ترین مایه حیات از یک‌سو، قداست و جایگاه معنایی والایی که آب در فرهنگ ایرانی داشته است، این زیرساخت را به یک شبکه منظرین تبدیل کرده که در ادامه به‌دلیل توسعه‌ای که در سطح شهر داشته و اجزایی را در جای‌جای فضاهای زیستی از خود برجای گذاشته است نقش به‌سزایی در شکل‌دادن به منظر شهری داشته است. «در واقع این شبکه از شبکه‌ای طبیعی به شبکه منظرین در شهر ارتقاء یافته و همین امر موجب‌شده تا این زیرساخت به نوعی حضور خود را در طی قرن‌ها در سطح شهر و زندگی شهروندان پایدار کند. در این‌جا شبکه آبی در عین داشتن نقش زیرساختی در شهر به‌عنوان تأمین‌کننده آب مورد نیاز که شکل‌گیری و توسعه شهر وابسته به آن بوده است، دارای نقش منظرین و چندوجهی عینی-ذهنی در شهر است» (منصوری، آل هاشمی و جمشیدیان، ۱۳۹۳). نمونه‌های مختلفی از این شبکه‌ها با توجه به نوع حضور آب و موقعیت و فرم زمینی که شهر در آن جای گرفته است وجود دارد که انواع حضور یا به عبارت بهتر شکل‌دادن به منظر شهرها را هم به همراه داشته‌اند. نوع استخراج آب، پخشایش یا ذخیره آب

محل اصلی شکل‌گیری تعاملات اجتماعی جامعه کوچک محله هستند، با شکل‌گیری حول استخرهای این سیستم آبی به وجود می‌آیند. در هر محله، استخر مربوط جایی برای جمع‌شدن اهالی و کشاورزان بوده است. تجمع هرروزه آبیاری و مزرعه‌داران بر سر کله‌گاه استخر به هنگام صبح، برای گرفتن سهم آب خود و تعیین آن خود مهم‌ترین اتفاق جمعی محله بوده است، که هر روز تکرار می‌شده و مکان استخر را به جایی برای تجمع تبدیل کرده است» (جمشیدیان، ۱۳۹۱).

با تعریف مختصری که پیش‌تر از ویژگی‌های عناصر منظر شهر ارائه شد، می‌توان گفت شبکه آبرسانی سمنان، یک شبکه شهری حاوی ویژگی‌های منظر است که می‌توان آن را یک زیرساخت منظرین نامید. زیرساختی که به‌واسطه عمق اثرگذاری و نفوذ در لایه‌های مختلف عینی و ذهنی شهر باید بیش از هر یک از اجزای منظر شهری، پویا، زنده و مانا باشد. هرچند مانایی این ساختار شاید به دلیل نقش حیاتی آن چنان‌که پیش‌بینی می‌شود و انتظار می‌رود لاقلاً تاکنون اتفاق افتاده و هنوز عناصر آن در جای‌جای شهر حضور دارند، اما گویا زندگی و پویایی آن‌ها به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر منظر از نظر دور مانده است.

برآیند تصمیمات و عملکرد مدیران و تصمیم‌گیران درباره شهر در منظر شهری سمنان چنین دیده می‌شود که جز در بخش انتهایی این شبکه، که آن هم در خدمت آبرسانی و تقسیم آب بین اراضی زراعی است، بقیه اجزا و بخش‌های این شبکه فراموش شده‌اند یا تنها به‌عنوان محلی که در شهر باقی مانده است بدان پرداخته شده است. اگر بخش‌های موجود در شهر را به سه بخش جوی‌های آب، استخرها و آب‌پخش‌کن تقسیم کنیم، جز بعضی از استخرها، باقی بخش‌ها اجزایی فراموش شده‌اند که یادیده نشده‌اند یا برنامهریزی شهر جدید در صدد پنهان‌داشتن آن‌ها برآمده است. وضعیت استخرها جز یکی دو تا که در بخش‌های مرکزی‌تر شهر مانده‌اند، اسفبار است و تقریباً به‌عناصری دورانداخته‌شده از شهر بدل شده‌اند. جوی‌ها عموماً پوشانده شده‌اند و در مواردی هم که ناگزیر از بازنگه‌داشتن آن‌ها بوده‌اند، وضعیت درخوری ندارند (تصویر ۲).

آب‌پخش‌کن که در زبان محلی به آن پارا می‌گویند نیز در محل یک بوستان شهری است که می‌توان از آن به‌عنوان برند منظر شهری سمنان استفاده کرد، اما در حد همین بوستان باقی مانده است. این موضوع درباره استخرها که به نظر می‌رسد عملکرد فضایی و لاقلاً محیطی بیش‌تری می‌توانند داشته باشند مشهودتر است. بدین ترتیب که اگر مسئولیت اصلی این ساختار آبی که آبرسانی برای همه مصارف شهری است را با تبدیل زیرساخت‌های شهری به سامانه‌های مدرن منتفی بدانیم، این استخرها می‌توانند به‌عنوان عناصر محیطی شهر، محلی برای ساماندهی فضاهای عمومی شهر باشند. اما این نقش نیز از آن‌ها دریغ شده و مانند سایر

تصویر ۱. مسیر کانال‌های تقسیم آب و ساختار فضایی محله ناسر در شهر سمنان. مأخذ: آل‌هاشمی، ۱۳۹۹.

در موارد مختلف جست‌وجو کرد. یکی از این مصادیق حضور در مظاهر فرهنگی شهر سمنان است. آداب‌ورسوم ویژه‌ای که مربوط به آیین‌های مرتبط با آب در طی سالیان متمادی وجود داشته است، یکی از این دست مصادیق است. یکی از این آداب به «کله‌نووزا» معروف بوده است: «در خبررسانی سنتی نیز کله استخر، نقش داشته است. در مواقعی که می‌خواستند مردم (و خاصه کشاورزان) را در یک‌جا جمع کنند، دستور می‌دادند کله یا توپی استخر را باز نکنند. در این حال به استخریان هر استخر دستور می‌دادند که: کله‌نووزا (کله را از جایش بلند نکن). و چون صاحبان آب و کشاورزان مشاهده می‌کردند که آب در جوی‌ها جاری نیست به‌سوی استخرها حرکت می‌کردند و از ماقع آگاه می‌شدند» (احمدپناهی سمنانی، ۱۳۷۴، ۳۱۰). حضور این ساختار و جزئیات مرتبط با آن در شعر و ادبیات عامه، دیگر محلی است که می‌توان ردپای این سیستم را در اذهان مردم جست‌وجو کرد: «اوو برسینه استالی، کله مندلی دیمبالی (آب استخر رسید، در پی محمدعلی کوتوله (استخریان) بفرستید). ترانه‌ای است که کودکان هنگام بازی و تقلید از استخر و داستان آب می‌خوانند. استخر کوچکی با خاک و گل می‌سازند کله‌ای می‌سازند و وقتی آب را باز می‌کنند می‌خوانند» (ستوده به نقل از جمشیدیان، ۱۳۹۱). ضرب‌المثل‌ها نیز بخشی از فرهنگ مردمی هر منطقه هستند که نماینده ریشه‌های فکری آن‌ها هستند. مانند ضرب‌المثلی که درباره انسان‌های خسیس در فرهنگ عامه سمنانی وجود دارد: «ته استاله بته، مو باغچه ون (وقتی استخر خودت را پر کردی، آب را به باغچه من هم بفرست.)» (همان). یکی دیگر از مصادیقی که نشان از باری معنایی است که شهروندان بر این شبکه بارگزاری کرده‌اند، حضور در بنیان‌ها و تعاملات اجتماعی است. «مراکز محلات که خود

این‌ها در حالی است که با برخورداری از یک بار تاریخی و هویتی قابل توجه هنوز قابلیت تبدیل شدن به مهم‌ترین عناصر منظر شهری سمنان را دارند. امروزه اقدامات بسیاری در جهت ایجاد مناظر شهری هویت‌مند می‌شود و مدیران شهری با ابزارها و برنامه‌ریزی‌های بسیار به دنبال ایجاد فضاهای شهری پویا هستند و در بسیاری از موارد نیز به دلیل عدم وجود تحلیل درست در وارد کردن زندگی شهروندان و برآورده کردن نیازهای اجتماعی یک فضا توفیقی در آن‌ها حاصل نمی‌شود. پس چرا باید از چنین پتانسیلی قوی و غنی غافل ماند و با اندک کمک روبنایی این زیربنای اصیل شهر را بار دیگر تبدیل به منظر شهری سمنان نکرد؟

فهرست منابع

- احمدپناهی سمنانی، محمد. (۱۳۷۴). *آداب و رسوم مردم سمنان؛ مثل‌ها، افسانه‌ها، باورهای عامه، حرف و فنون سنتی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- آل هاشمی، آیدا. (۱۳۹۹). پیوند زیرساخت‌های آبی سنتی و نظام محله‌ای در شهرهای ایران ساختار شهری و زیرساخت آبی در شهر سمنان. *هنر و تمدن شرق*، ۸ (۲۷)، ۵-۱۴.
- جمشیدیان، محمد. (۱۳۹۱). *طراحی منظر استخر بزرگ سمنان با رویکرد منظر بومی* (پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد معماری منظر). دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
- مخلص، فرنوش؛ سبک‌رو، دلارام؛ عثمان، مصطفی؛ مهربان، نبی؛ حیدری‌زاده، یگانه؛ شالی، مهدی؛ امینی مستانه، زهرا؛ رجب بوجانی، نگین؛ جاهدی، المیرا؛ محمدی، هدیه و حشمتی، نعیمه. (۱۴۰۱). *خوانش منظر شهری سمنان و دامغان براساس عناصر سازمان فضایی*. گردشگری فرهنگ، ۳ (۹)، ۲۷-۳۸.
- منصوری، سید امیر. (۱۳۸۹). *چیستی منظر شهری، بررسی تاریخی تحولات مفهومی منظر شهری در ایران*. منظر، ۹ (۹)، ۳۰-۳۳.
- منصوری، سید امیر؛ آل هاشمی، آیدا و جمشیدیان، محمد. (۱۳۹۳). سیستم آبی بخارا به‌عنوان زیرساخت منظرین شهر، مروری بر ظهور و انحطاط یک شبکه منظرین درون شهر. *باغ نظر*، ۱۱ (۳۱)، ۱-۱۶.

تصویر ۲. وضعیت عمومی جوی‌ها و محل پخش آب‌ها که نقش مناسبی در منظر شهری ندارند. مأخذ: آرشینو نگارنده.

شهرها، پارک و بوستان‌ها این نقش را عهده‌دار شده‌اند. در حلقه آخر کارکردهایی که می‌توان به این گونه آثار باقی مانده از یک سیستم سنتی نسبت داد، استفاده در صنعت گردشگری است که می‌تواند جاذب گردشگران مختلف باشد، که متأسفانه از این پتانسیل نیز استفاده بهینه نشده است.

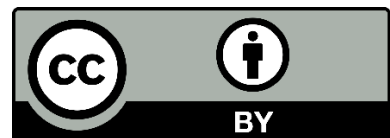
همه این شرایط در حالی است که هر کدام از این اجزا، نه فقط به‌عنوان یک عنصر معمولی منظر شهر بلکه به‌عنوان بخشی از یک زیرساخت، که ساخت‌های دیگر منظر شهر بر آن‌ها استوار است مانند طرح کاشت شهری، گونه‌های گیاهان، دیده‌ها و مناظر شهر، نقاط عطف و نشانه شهر بیش از عناصر دیگر قابل اهمیت هستند. این عناصر چنان چه اشاره‌هایی مختصر شد، بخشی از هویت شهری و تصویر شهروندان از شهرشان است. بار هویتی و معنایی حمل شده بر آن‌ها، مطمئناً بازگرداندن پویایی و زندگی را به آن‌ها تسهیل خواهد کرد.

نتیجه‌گیری

سیستم آبی شهر قدیم سمنان، یک زیرساخت منظرین است که هر یک از اجزای آن به‌عنوان بخشی از این سیستم عناصر اصلی منظر شهر سمنان را تشکیل می‌دهند. اجزایی که امروزه به‌دست فراموشی سپرده شده و بعضاً رو به نابودی هستند و این مسئله که آن‌ها بخشی از «زیرساخت» شهر بوده‌اند این موضوع را دردناک‌تر می‌سازد. همه

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله
جمشیدیان، محمد. (۱۴۰۲). *افول شبکه آبرسانی شهر سمنان، از یک زیرساخت منظرین شهر تا عنصر فراموش شده در منظر شهری*. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۱۱ (۴۱)، ۷۲-۷۵.

DOI:10.22034/JACO.2023.398260.1317
URL:https://www.jaco-sj.com/article_180408.html

